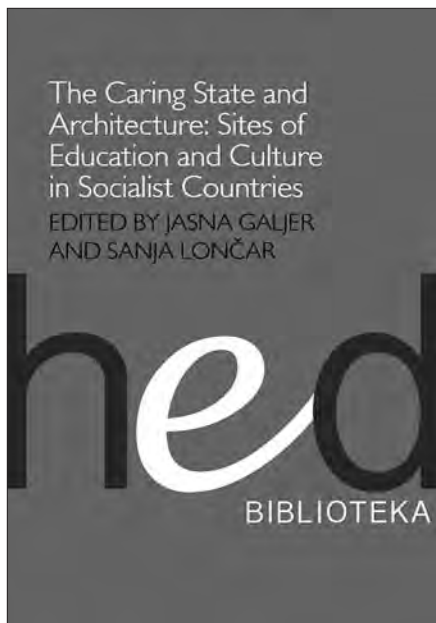

JASNA GALJER IN SANJA LONČAR (ur.): *The Caring State and Architecture – Sites of Education and Culture in Socialist States.*

Hrvatsko etnološko društvo (HED biblioteka), Zagreb 2021, 235 str.

Pred nami je knjiga, ki zapolnjuje vidno vrzel v panorami arhitekturne zgodovine, pa tudi sociologije in antropologije prostora, v evropski perspektivi. Na dobrih dvesto straneh in v desetih izčrpnih poglavjih podaja okvir za razumevanje pomena in usod večnamenske arhitekture v času socializma, ki je bila namenjena izobraževanju in kulturi. Zbirka esejev, sicer v žepnem formatu, umešča socialistično arhitekturo v širši komparativni kontekst znotraj socialističnih držav (predvsem Hrvaške, Bosne in Hercegovine, Srbije, Madžarske in Češkoslovaške), s tem pa jasno postavlja te specifične tipologije socialistične arhitekture na evropski in globalni zemljevid. Obenem monografija presega okvire klasičnih pregledov, saj ponuja dragoceno analizo sodobnih trendov v procesih t. i. dediščinjenja te arhitekture ter jih predstavlja v kontekstu družbenih sprememb v postsocializmu. Poglavja se med seboj razlikujejo tako po poudarkih kot po metodoloških pristopih;

segajo namreč od preglednih kronologij razvoja tipa in avtorskega razvoja posameznih ključnih arhitektov vse do študij primerov izbranih reprezentativnih stavb.

V uvodnem poglavju urednici in soavtorici Sanja Lončar in Jasna Galjer začrtata ključne namene in potencialne učinke monografije: na novo opredeliti ter preseči binarni pogled na arhitekturno produkcijo, ki jo sicer zaznamujejo pojmi »periferija« in pa odnosi vzhod – zahod, lokalno – globalno ipd. Prav zato je arhitekturna tipologija stavb za izobraževanje in kulturo posebnega pomena, saj je v času socializma predstavljala eno izmed jeder oblikovanja novega družbenega sistema in je bila nosilka njegovih temeljnih vrednot. Zato je – tako v uvodu kot v celotni knjigi – posebej poudarjena metaperspektiva pogleda na večplastnost reprezentacij spomina v javnem prostoru iz časa socializma ter njeno spreminjanje.

Prvi dve tematski poglavji sta posvečeni kronološkemu pregledu razvoja stavbnega tipa na nacionalnem nivoju. Mariann Simon predstavi hiše kulture oziroma kulturne hiše na Madžarskem v času socializma, Michaela Janečková pa hiše kulture v nekdanji Češkoslovaški. Oba sistematična pregleda ponudita tako vpogled v same konstrukcijske vidike tipologije kot v specifični politični kontekst, ki jih je spodbujal in torej tudi spreminjal. Pri obeh, še posebej pa v madžarskem primeru, sta posebej izražena politična pogojenost in spreminjanje pomena teh večnamenskih stavb z njihovim spreminjajočim se poimenovanjem – npr. od »kulturne hiše« (madž. *kultúrház*) do »hiše kulture« (madž. *művelődési ház*) in slednjič v »center kulture«. Preglednost in nazornost teme sta izrazito dobro podkre-

pljeni s predstavitvijo tipskih načrtov in njihovega razvoja, ki obenem ponazarja tako razvoj urbanistične misli kot prostorski razvoj predvsem ruralnega okolja v zgodnjih povojnih letih ter urbanega okolja v drugi polovici 1960ih let. Poudarek na estetski premišljenosti, predvsem pa na prostorski fleksibilnosti te arhitekture dokazuje, da je imela ta tipologija v času socializma osrednji pomen. Poglavje o razvoju tipa na Češkoslovaškem jasno umesti povojni razvoj v sosledje razvoja hiš kulture od konca 19. stoletja dalje ter ga poveže z razvojem modernistične avantgarde v času med obema vojnama. Tudi v češkoslovaškem primeru je zgovorna sprememba v razvoju terminologije (od »hiše kulture« najprej do »kluba« v zgodnjih 1960ih letih), pa tudi nazorna predstavitev s pomočjo slikovnega gradiva in tipskih tlorisov. V poglavju so posebej izpostavljene arhitekturne kvalitete te modernistične arhitekture, tako v mikrourbanističnem merilu kot v interierju, obenem pa tudi negativna recepcija te arhitekture pri generaciji, ki je zrasla z njo. A avtorica sklene s spodbudno mislijo, da mlajše generacije na to arhitekturno produkcijo gledajo z veliko večjo naklonjenostjo – to misel srečamo tudi pri primerih iz drugih držav.

Naslednji dve poglavji, ki sta jih napisali urednici knjige, na svoj način izstopata iz celote. Sanja Lončar je hrvaško tematiko predstavila skozi delo arhitekta Aleksandra Freudenreicha in njegovo publikacijo o »prosvetnih ognjiščih«. Pomen večnamenske arhitekture za izobraževanje in kulturo, zlasti v ruralnem okolju, je natančno predstavljen v kontekstu arhitektove osebnosti in profesionalne poti, na kateri je poklic arhitekta nenehno prepletal z osebno ljubeznijo do gle-

* Neža Čebtron Lipovec, dr. zgodovine Evrope in Sredozemlja, docentka za področje dediščine, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije; neza.cl@fhs.upr.si.

dališča na eni strani ter z etnološkimi raziskavami tradicijske arhitekture v ruralnem okolju na drugi strani. Tudi to poglavje je izčrpno ponazorjeno s slikovnim gradivom tipskih načrtov, ki v povezavi s predhodnimi poglavji ponuja že skoraj antologijo tipologije in ponuja izvrstne primerjave. Sorodno s prejšnjima je tudi v tem poglavju posebej poudarjena razlika v razvoju med ruralnim in urbanim okoljem.

Jasna Galjer se posebej posveča izzivu siceršnjega reduktivnega binarnega pogleda na to arhitekturno produkcijo ter s pomočjo diskurzivne analize osvetljuje izbrane stavbe za kulturo in umetnost iz obdobja med letoma 1950 in 1980 (npr. Center kulture v Trešnjevki Kazimirja Ostrogovića iz leta 1954; Delavska univerza Moša Pijade Radovana Nikšića in Ninoslava Kučana iz obdobja 1955–1961; Susedgradski center kulture Dražena Juračića iz leta 1979) kot prostore interakcije in komunikacije. Izbrane primere analizira v odnosu do sočasne arhitekturne periodike ter predvsem do temeljne študije »Centri kulture in skupnostni centri v SR Hrvatski« Ivana Rogića in Andrije Mutnjakovića iz leta 1984. Družbeni pomen in spremenljivost razumevanja pomena večnamenskih stavb za kulturo na Hrvaškem umesti v mednarodni kontekst in pojasni njihovo neposredno povezanost z vodilnimi sočasnimi trendi – aktivnim sodelovanjem Radovana Nikšića na zadnjem mednarodnem kongresu moderne arhitekture (CIAM) leta 1959 v Otterloju; njegovo prakso pri vodilnih povojnih »ciamovcih« na Nizozemskem – s katerimi sta se hrvaška in jugoslovanska arhitekturna produkcija povsem enakovredno umestili na zemljevid najaktualnejših rešitev.

Druga polovica knjige zajema študije primerov. Poglavje Tihomirja Žiljaka je posebej posvečeno genezi in spreminjanju Delavske univerze Moša Pijade v Zagrebu v t. i. Odprto univerzo. Avtor zelo sistematično predstavi tri faze razvoja institucije (in ne primarno objekta) skozi primerjavo treh parametrov – glavni akterji oz. deležniki,

temeljne ideje ter ključna sredstva oz. politike uresničevanja programov. Avtor v nazorni analizi izpostavi ključno vlogo institucionalnih sprememb ter pomen tako upravljavskih mehanizmov (upravnih odborov) kot političnih, ekonomskih ter vzgojnih in kulturnih interesov deležnikov. Jasno se izriše vpliv sočasnih kontekstov, predvsem konceptualnih sprememb v odnosu do andragogike in vseživljenjskega učenja, ter z njimi povezanih aktivnosti. V analizi politik izlušči tri glavne instrumente – zakone in odloke, spodbujanje tržne konkurence in uporabo javnih razpisov. Prav spreminjanje financiranja delovanja najbolj plastično prikaže prehod iz javnega delovanja, ki je bilo hkrati politično nadzirano, v spodbujanje tržne dejavnosti, ki pa temeljno vpliva na samo fizično ohranjenost objekta – katerega raba in vzdrževanje postaneta predmet vsakokratnega (ne) usklajevanja interesov.

V poglavju Ane Lukić je predstavljena Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskega v Zagrebu in njena izjemna polivalentnost. Avtorica problematizira njeno sicer elit(istič)no naravo, pri čemer pa izpostavi neobičajen koncept dvodnevnega prosto dostopnega odprta dvorane za občo javnost, ki izrazito spodbuja raznolikost. Sklene z mislijo, da prav tovrstno odpiranje različnim javnostim morda predstavlja smer, v katero naj bi se objekt razvijal v prihodnosti. Poglavje, ki ponudi vse prednosti klasične arhitekturnozgodovinske predstavitve, je dejansko antropološka refleksija o pomenu inkluzivnosti arhitekture – skozi njen program in prostor.

Dragana Konstantinović se je posebej posvetila Mestnemu športnemu centru (srb. *Gradski sportski centar* – GSC) v Novem Sadu, ki je posebna metonimija blagostanja iz časa socializma ter izgube teh pozitivnih kvalitiet v kapitalizmu. Objekt je bil zgrajen kot prostorska utopija, to je kot polivalentni urbani kompleks velikih dimenzij za potrebe širše skupnosti. Po letu 1990 pa se je spremenil v Vojvodinski športni in poslovni center, ki deluje samo

profitno, z oddajanjem prostorov. Podobno kot študije primerov v predhodnih poglavjih so tudi v tem poglavju predstavljene spremembe – v konceptu, rabi, upravljanju objekta in vizijah ohranjanja, ki so segale od prenove do rušitve – v obdobju štirih desetletij, sledijo pa še strategije za prihodnost objekta, po katerih naj bi ta postal simbol »neprebavljene socialistične preteklosti« v ambivalentni politiki sedanjosti.

Veronika Rollová v svojem poglavju predstavi praški grad v povsem neobičajni luči – kot prostor preobrazbe češkoslovaške družbe skozi izobraževanje, tehnologijo in prosti čas v 1960ih letih. Jedrna vrednota te preobrazbe je bilo delo, osnovna vrednota socializma. Praški grad je v povojnem času dobil povsem novo vlogo; ni več simbol nekdanje moči – ali neželene preteklosti – temveč je postal aktivni element preoblikovanja družbe, saj naj bi se v njem odvijala vrsta dejavnosti, v sozvočju s sorodnimi dejavnostmi »progresivnih muzejev« v drugih sorodnih monumentalnih spomeniških stavbah. Iz prvotnega politično naravnane programa je bila ta funkcija v 1960ih letih preusmerjena v izobraževanje in prostočasne dejavnosti. V poglavju je predstavljen vzročen primer analize dediščinskih diskurzov ob spreminjajočih se pozicijah moči ter z njimi povezanih simbolnih apropiacij prostora – skozi preplet naracij o izvoru, kontinuiteti, a hkrati razvoju. Veliki načrt preobrazbe praškega gradu v simbol vzpostavljanja socializma ni bil nikoli do konca uresničen; a ključni spomenik tega podviga ostaja Hiša češkoslovaških otrok, ki kot novi večnamenski program za izobraževanje in prosti čas v modernistični podobi predstavlja osrednjo temo monografije.

Zadnje poglavje avtorice Lejle Kreševljaković je posvečeno skupnostnim centrom v Bosni in Hercegovini. Prostori, ki so bili nosilci kolektivnega duha v času socializma, se izkazujejo v sodobni individualistični in tekmovalno naravnani družbi kot kraji emancipacije skozi družbene in kul-

turne dejavnosti. Poglavlje predstavlja rezultate bogatega etnografskega dela, ki zelo nazorno orisujejo tako sodobne dediščinske diskurze, predvsem običajno neslišanih skupin, kot tudi trende odnosa novih generacij. Premišljeno izbrano zadnje poglavje nas torej pripelje od precej klasičnih uvodnih arhitekturnozgodovinskih pregledov v sodobnost, kjer pa avtorica vendarle preseže kritično refleksijo o precej temačnem in neobčutljivem odnosu do edinstvene dediščine socializma in prikaže mlade generacije kot tiste, ki imajo možnost to dediščino uporabiti kot potencial za prihodnost. Pionirka kritičnih dediščinskih študijev Laurajane Smith je ta odnos nedavno (2017) poimenovala »progresivna nostalgija«. In prav takšen – ne apatičen, temveč kritično proaktiven – odnos do polpretekle zgodovine preveva celotno monografijo.

Knjiga je izrazito dobrodošla in pravzaprav nujna. Prihaja v zadnjem trenutku – kot nekakšen priručnik o tem, kako celovito razumeti stavbno dediščino, ki je še vedno povsem neupra-

vičeno razumljena kot samoumevna ali celo negativna. Aktualnost najbolj nazorno izrazi že sam naslov, *The Caring State and Architecture* – torej država, ki je skrbna in zna negovati tiste, zaradi katerih sploh obstaja, tudi skozi grajeno okolje in njegovo funkcijo. Značilnost, ki jo globalizirani svet neoliberalizma ni le pozabil, temveč jo je tudi očrnil in jo poskuša zavreči, a se prav v nevihti velikih družbenih sprememb (od vse bolj skrajnih razlik med družbenimi sloji do podnebne krize in vojn) kaže kot ključna. Knjiga Sanje Lončar in Jasne Galjer tako dopolnjuje vse bolj razdelan »zemljevid« arhitekturne produkcije v času socializma in se postavlja ob bok nekaterim temeljnim delom, kot so *Modernism in-between* (Kulić in Mrduljaš, 2012) in projekt Nedokončane modernizacije, razstavi *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia 1948–1980* v newyorškem Muzeju moderne umetnosti (MoMA) leta 2019, pa tudi slovenskemu paviljonu, poimenovanem »Skupno v skupnosti«, na lanskem beneškem bienalu, kjer so bili predsta-

vljeni združni domovi v Sloveniji, a v širšem jugoslovanskem kontekstu. Edino, kar pogrešamo v predstavljeni monografiji, je morda prav poudarek na združnih domovih, ki se sicer sporadično pojavlja v kontekstu drugih, povezanih kategorij, a bi si morda vendarle zaslužil celovito obravnavo. Vsekakor pa je monografija pomemben gradnik v prepoznavnosti arhitekture socializma v širšem evropskem prostoru – tako se postavlja ob bok tudi velikim monografijam (npr. različne monografije Lukasa Staneka o socialistični arhitekturi in arhitekturi v deželah neuvršenih; monografske analize socialistične arhitekture po posameznih državah ipd.). Ključni doprinos pričujoče knjige je prav v interdisciplinarnem povezovanju arhitekturne zgodovine in antropologije, ki skupaj omogočata celovito razumevanje tudi dediščinskih in konservatorskih refleksij. Knjiga je torej obvezno branje za strokovnjake vseh povezanih disciplin: arhitekta, umetnostne zgodovinarje, etnologe in antropologe, sociologe, muzeologe in vsekakor konservatorje.

